

Ante Sapunar

POVIJEST PLINSKE RASVJETE I OŽIVLJAVANJE PLINSKIH SVJETILJKI ELEKTRIČNOM ENERGIJOM

Kad bi tko iz znatiželje ili nekog drugog razloga zaželio vidjeti kako je izgledao originalni splitski plinski fenjer u svojoj rasvjetnoj funkciji, morao bih otići do Beča u mamutski Tehnički muzej, gdje se, pored brojnih drugih rasvjetnih tijela, u posebnoj prostoriji nalazi i plinski fenjer, ili bi pak morao otići u Muzej plinskih svjetiljki na otvorenom u zapadnoberlinskom predgrađu Tiergarten.

Ali, krenimo malo u prošlost kako bi u najkraćim crtama doznali kako se odvijalo uvođenje plinske rasvjete u Splitu i koliko je ona trajala. Prva inicijativa za uvođenje plinske rasvjete datira još iz 1856. kad Općinska uprava, osjećajući nedostatak noćne rasvjete u Splitu, povjerava općinskom prisjedniku Jerolimu Cambju da se u Veneciji interesira za uvođenje takve rasvjete. Budući da je cijena bila prevelika, ideja je odgođena za bolja vremena. Ipak 1859. Općinsko vijeće zaključilo je da se u Splitu uvede plinska rasvjeta, ne ulazeći pritom u način kako da se uvede. Iste godine Bajamonti traži od Općinskog vijeća pomoć od 1000 forinta godišnje, za rok od pet godina i »da se potakne i podrži društvo naših sugrađana koje bi na svoj način s kapitalom od 25.000 forinti, poradilo da se u Splitu podigne gazometar«. Općinsko vijeće prihvaća prijedlog jednoglasno, ali istovremeno dolazi do uvjerenja da se taj posao povjeri nekom stranom društvu koje bi Split opskrabilo plinskom rasvjetom. Kad pregovori s tršćanskim društvom nisu uspjeli, uspješni razgovori su se paveli s francuskim inženjerom Frederikom Farvijeom koji je ranije izveo plinsku rasvjetu u Veneciji, Padovi, Udinama i drugdje. Njegovo poduzeće tražilo je od Općine, pored ostalog, besplatnu upotrebu gradilišta, privatnu potrošnju od barem 36.000 m³ plina na godinu i da javni fenjeri gore dnevno osam sati. Međutim Općina, naučena na dosadašnju praksu, smatrala je da za mjesečine ne treba rasvjete, a pritom moglo bi se poslije pola noći gasiti svaki drugi fenjer.

Pitanje plinske rasvjete je pred Općinsko vijeće iznio Bajamonti svojim uobičajenim patetičnim zanosom: »Split je centar Dalmacije, a neće proći dugo vremena i on će postati politički centar Dalmacije . . . Ne zaboravimo da su iza naših leđa narodi prosti i zabačeni jer luč civilizacije nije među njih donijela svoje blagotvorno svjetlo. Ne zaboravimo da

Plinska svjetiljka na nekadašnjem »Mletačkom mulu«

ćemo jednog dana, koji možda nije daleko, biti pozvani da im donesemo luč... Dajte Splitu svjetlo i vodu, i vi ćete ga vidjeti kako u malo godina cvate lijep i ponosan.« Na kraju je isticao da je uvođenje plinske rasvjete u Splitu »u jednu riječ pitanje kulture, civilizacije, progresa, a onome koji bi to htio poreći trebalo bi sasvim druga sila, a ne ona plina, da razbije tmine njegove bijedne pameti«. Poslije ovog govora prihvaćena je spomenuta ponuda sa svim glasovima, samo je jedan bio protiv.

Prvog svibnja 1860. počela je realizacija plinske rasvjete u Splitu, postepeno uvođenje mreže i novih rasvjetnih mjesta ali i stalnih nesuglasica i nesporazuma između Općine i Plinare. Tako list »Sloboda« 1905. iznosi kako je Plinara u svom odnosu s Općinom uvijek gledala samo svoju korist i kako je kroz proteklo vrijeme slabo služila grad. Općina je plaćala posebnu nagradu za neke fenjere na Obali iako po pogodbi nije bila dužna snositi taj trošak. Po starom ugovoru, za vrijeme mjesečine nisu trebali gorjeti svi fenjeri nego samo jedan dio do nekog doba noći, na osnovu posebno sastavljenih tablica. Kad je Općina smatrala da za oblačnih noći, a u vrijeme mjesečine, treba da gore svi fenjeri, morala je to napose plaćati. Kad je Općina odlučila da barem na Obali gore čitave godine svi fenjeri cijelu noć, morala je za to plaćati posebnu nagradu iako je po novom ugovoru od 1891. Plinara bila dužna bez posebne nagrade paliti sve fenjere koji bi u vrijeme mjesečine, prema tablicama, morali biti ugašeni. Po toj novoj pogodbi, kad je oblačno, morali bi dakle po cijelom gradu gorjeti svi fenjeri, ali Plinara pali samo one na Obali dok po gradskim ulicama i predgrađima gori samo svaka druga i treća svjetiljka, i to do nekog doba noći. Iako je za svaki fenjer bilo određeno do

kojeg sata mora gorjeti, građani su se stalno tužili da se fenjeri gase i prije vremena.

Interesantan je podatak da je sličnih problema s rasvjetom bilo i prije 166 godina, naravno samo u vrijeme rasvjete na ulje. I tada se pazilo samo na rasvjetu u gradu jer su stanovnici varoši bili »pagani extra musos«, kojima se građani ne usuđuju ići ni danju, a kamoli noću. Navodno, oni ne bi bili ni prahvatili održavanje javne rasvjete o svom trošku. Splitske varoši bile su za splitsku gospodu izvan rajona općinskog poslovanja. Neprijateljski stav dugo je trajao dok narodna uprava u Općini nije počela pitomiti i ove zapuštene gradske predjele. Iz tog vremena pred 166 godina građani su morali o svom trošku plaćati 81 rasvjetno mjesto, odnosno žiške na ulje koji su se jedva primjećivali. Međutim i to je bio pravi luksuz za Split koji je tada brojio nešto preko 7000 stanovnika.

Iz tog vremena postoji i popis u tri stupca. U prvom su bila naznačena imena ulica s brojem svjetiljaka, u drugom imena obitelji »aggregate« za pojedine svjetiljke, a u trećem mjesto gdje svjetiljka treba da bude postavljena. Podatak iz 1810. govori kako splitske ulice nisu osvijetljene iako se 1808. uzelo 4000 lira od prihoda na meso da bi se tim novcem postavio u Splitu 81 fenjer. Kasnije kad je ponestalo prihoda od mesa, pojedine obitelji su bile zadužene za svaki fenjer da ga drže u redu, čiste, popravljaju i, što je najvažnije, daju ulje. Godine 1810. izdala je Općina oglas koji počinje ovako: »Noćna je rasvjeta po gradovima usvojena od svih prosvijetljenih naroda jer spaja ličnu sigurnost i njihova imutka i uglađenost grada...« Fenjeri s uljnom rasvjetom bili su u Splitu u upotrebi do 1850. kada ih za kratko vrijeme zamjenjuju petrolejski. I ti najstariji visili su na alci ili željeznim lancima što se vide na luku svoda u Alešijevoj ulici i u dvorištu romanično-gotičke kuće uz Vestibul.

Čini se da Split nikad u prošlosti nije imao sreće u javnoj rasvjeti. Uvijek je bilo problema, ili u postavljanju, ili u održavanju, ili u plaćanju rasvjete. U odnosu između davaoca i korisnika rasvjete uvijek su se rađali nesporazumi koji kao po nekoj tradiciji traju do danas. Ona je uvijek bila slaba, pa i danas kada gradske ulice osvijetljava blizu 6500 sijalica. Između Općinske skupštine i Elektrodalmacije nastaju nesporazumi zbog plaćanja, a rezultat je toga da nikada ne gore sve sijalice.

Općina je znala davati predujam za uvođenje novih plamenova koje bi Plinara morala poslije vraćati, što ona ne bi učinila premda je Općina predujmila sve troškove potrebne za proširenje plinske mreže. U stvari, grupa kapitalista je izrabljivala općinu 50 godina, koristeći se uz to nemarom i lakomnošću naših ljudi te je zarađivala znatno više negoli je išlo po pogodbi. Godine 1906. Sjedinjene plinare u Augsburgu tiskaju nacrt ugovora kojim općinskoj upravi umjesto dosadašnje rasvjete s otvorenim kljuncima od 16—18 nor. svijeća, nude Auerove koje razvijaju snagu od 70 normalnih svijeća. Brošura iz te godine »Nova plinska rasvjeta« sadrži ponudu novog ugovora. U svom dopisu općinskoj upravi Plinara smatra nužnim da se ukinu, kao zastarjeli, ugovori iz 1850. i 1896. Tako bi se Općina morala lišiti svih onih ozbiljnih garancija što joj ih ti ugovori pružaju, a u zamjenu bi joj Plinara htjela ljubazno nametnuti novu pogodbu gdje su sve garancije izbjegnute. Obećava se uvođenje rasvjete Auerovim svjetlom i sniženje cijene, što bi donilo profit Plinari ali ne i

Plinska svjetiljka u Velom Varošu

Općini. Zamjerki radu Plinare uvijek ima, i to se vidi iz dnevne štampe: ako smo prije bili nezadovoljni vrstom i rasvjetnom snagom plina, sad je mnogo gore, da ne govorimo o nečistoći fenjera; u onima koji imaju dvostruki Auerov plamen gornji reflektor je pocrnio od dima, što odaje prisutnost ugljika, sumporovodika i drugih otrovnih plinova, sužavaju rasvjetnu snagu a u zatvorenim lokalima truju zrak na veliku štetu zdravlja. Napokon 1913. Plinaru je uzeo pod svoju ruku grad i otad počinje njeno pravo djelovanje. Pod novim imenom Gradske plinare proizvodila je destilacioni plin, a zatim je prešla na ekonomičniji način rada i proizvodnju dvoplina, daleko manje kalorične vrijednosti od destilacionog plina.

Plinska rasvjeta je dosegala izvan gradske jezgre do Arheološkog muzeja, Židovskog groblja, Sukoišana i na domak Nove bolnice. Ukupno je bilo 350 javnih plinskih rasvjetnih mjesta. Najveći broj plinskih fenjera bio je postavljen na konzolama a tek manji broj na uspravnim stupovima. Pored ovih standardnih bilo je i nekoliko bogatijih, tipa kandelabra, a više plinskih fenjera. Takvih je bilo pred Kazalištem, nekadašnjom česmom na Obali i pred zgradom Općine. Plinskih fenjera bilo je dva tipa: starijih, jednostavnijih s ravnim staklenim stranama i otvorenim plinskim plamenikom i novijih od lijevanog željeza s okruglim zaštitnim staklom i tako-

Primjer loše upotrebe »ferala«

zvanom »Auerovom mrežicom«. Rijetki su oni koji se sjećaju onih najstarijih ferala s plavkastim svjetlom koje su »picaferaji« u sumrak obilazili s malim plamičkom na dugom štapu te im prinosili svoj upaljač, a pred zoru ih opet gasili. Tijardović je jednog od njih, imenom šjor Felicijo, ovjekovječio u svojoj opereti, a Nazor jednog drugog u noveli »Požar«.

Koliko tek dragih uspomena i legendi vezuje stare Splitsane za »ferale«! Koliko je tek sastanaka, rastanaka i serenada bilo pod tim jedinim svjetlom mračnih kaleta i trgova! Modernizacijom plinske rasvjete i automatskim paljenjem plinskih fenjera »picaferaji« nestaju naglo sa splitske pozornice.

Poslije rata oštećena gradska mreža je obnovljena, završena komorna peć i dvoplinski generator. Međutim, plin se više nije upotrebljavao za javnu rasvjetu, osim na Titovoj obali, gdje su postojala četiri stupa novije izrade i dva naknadno postavljena, kao neka eventualna zamjena električnoj rasvjeti, inače i danas vidljivi pred kavanama na obali i južnim pro-

čeljem Dioklecijanove palače. Plin se i dalje upotrebljavao u nekim zgradama, pogonima, pa čak i u nekim novogradnjama i prvim neboderima, naravno ne više u rasvjetnoj funkciji. Pa ipak Gradska plinara definitivno je prepustila primat električnoj energiji i potpuno prestala raditi 1. II 1967.

Tokom rata neki su plinski fenjeri uništeni, a kad je ukinuta plinska rasvjeta, ulični fenjeri su počeli nestajati na razne načine. Stupovi plinskih svjetiljki završavali su u »Otpadu«, ili po okolnim mjestima za stupove javne rasvjete. Isto se dogodilo s većinom konzolnih svjetiljki: razlupane su i odnošene bilo kako i bilo gdje. Nitko nije postavio pitanje tko može gospodariti starim splitskim »feralima« i zašto se ponovo ne aktiviraju u rasvjetnoj funkciji, naravno samo iz drugog izvora, bez obzira na uvođenje sve novijih, suvremenijih i modernijih javnih rasvjetnih tijela. Mnogi su opet razbijeni automobilskom ekspanzijom jer kamioni ulaze i u najuže ulice starog dijela grada.

Već u to vrijeme direktor Muzeja grada dr Kečkemet uzaludno je i bez podrške nastojao spriječiti uništavanje plinskih fenjera.

Autor ovih redaka svojevremeno je brojio preostala plinska rasvjetna tijela: na uglu Ulice trogirskih žrtava i Obrova bila je konzola plinskog fenjera, ona je danas već prepiljena i odnesena. Tko je to i kojim pravom učinio?

Doduše neka su poduzeća i privatni ugostitelji električnom energijom oživili mali broj plinskih fenjera. To su uradili »Jadroagent« (Saveznička obala), bar »Balun« (Iza lože), buffet »Tomislav« (Ulica I. Brajevića, buffet »Mediteran« (Jonića), buffet »Girica« (Martinski prolaz), fotografska radnja Čulić (Cankarova poljana), buffet »Zrinski« (Lenjingradska ulica), prodavaonica »Hrana« (Končarova ulica), Radio-klub »Ante Jonić« (Pavlinovićeve poljana), prodavaonica »Florijan Bobić« (Nelipića ulica), prodavaonica »Hrana« (Hrvojeva ulica), biffet »Minevra« (Majstora Jurja).

Međutim, neki od tih kasnije su razlupani. Sama namjera reklamiranja firme i prodavaonica, k tome u lošoj izvedbi, samo degradiraju osnovnu funkciju »ferala«.

Plinski fenjeri, postavljeni obično na uglovima ulica, svojom diskretnom svjetlošću stvaraju svojevrsan slikovit ugođaj i nenametljiv urbani ukras.

Ambijenti splitske povijesne jezgre predstavljaju veću vrijednost od pojedinih zgrada, pa su u njima ukomponirani stari »ferali« dopunjavali skladnu ambijentalnu i urbanističku cjelinu. Osim toga ti ambijenti, definirani još u srednjem vijeku i namijenjeni pješacima, iziskuju i rasvjetu prema mjerilima i potrebama pješaka. Svjetlost je strukturalni dio atmosfere u kojoj živimo i koju javna rasvjeta treba da tvori s prostorom što ga osvjetljava. Uklanjanje plinskih »ferala« iz starih ambijenata je u svakom slučaju promašaj. Dok neka mjesta prave imitacije starih fenjera, koje djeluju savršeno lažno, Split je bez skrupula i inventivnosti prepustio plinske fenjere zubu vremena i uobičajenom nehatu. Koliko tek neuvjerljivo djeluju novovremenske imitacije starih »ferala« to se najbolje vidi u Dubrovniku.

Najprikladnije svjetlo u staroj jezgri je ono iz prošlosti, a to upravo mogu biti plinski ferali preinačeni na suvremeni izvor svjetla, odnosno na električnu energiju i odgovarajući intenzitet svjetla. Obnovljeni fenjeri bez

ikakovih oblikovanih inovacija zadržat će skladan okvir staroj arhitekturi i ambijentalnim urbanističkim cjelinama. Insistiranje na aktiviranju plinskih fenjera u staroj jezgri nije sentimentalizam već pitanje funkcionalnosti i praktičnosti jer oni, postavljeni pred stotinu godina, mogu i dalje služiti svojoj svrsi bez obzira na sve savršeniju rasvjetu.

Davno predložena studija o javnoj rasvjeti u Splitu još nije realizirana, a splitska je javna rasvjeta loša, pogotovo ona kulturno-povijesnih znamenitosti i starih ambijenata. Danas na području grada gori 6400 javnih sijalica, pa što se ne bi desetak rasvjetnih tijela uspostavilo u starom dijelu grada, na napuštenim plinskim konzolama.

Možda bi obnova nekog »ferala« mogla naći mjesto u velikom TV projektu Joakima Marušića iz splitskog života, a radi kojega će se dobrim dijelom restaurirati mnogi splitski objekti i ambijenti kao na početku ovog stoljeća: Trg Republike (Prokurative), fontana ispred hotela Bellevue, Narodni trg, Veli varoš, Get, Marjanska vidilica, dio gradske luke i još neki lokaliteti, gdje će biti snimani eksterijeri ove dosad najveće televizijske serije u 13 emisija.

Nikakav anakronizam ni sentimentalna zabluda ne bi bila ako bismo aktivirali desetak plinskih »ferala« uz novi adekvatni izvor svjetla, već bismo slijedili ono što su Francuzi učinili u Parizu na Champs-Elysees, Englezi po skverovima Londona, a to možemo susresti po mnogim njemačkim, talijanskim, čehoslovačkim gradovima, kod nas u zagrebačkom Gornjem gradu.

Jedini je uslov da se obnavljanje provede točno prema starim uzorcima, bez ikakvih inovacija. Umjesto razbijenih vanjskih staklenih obloga može se postaviti pleksi-staklo i, naravno, umjesto plinskog plamenika, Volframova žarna nit koja će davati difuzno svjetlo, inače najadekvatnije nekadanjem plinskom svjetlu. Na kraju može se postaviti pitanje: hoćemo li i dalje ostaviti polomljene, zapuštene i prljave ostatke starih splitskih »ferala«? Hoćemo li ih očistiti, kompletirati i privesti osuvremenjenoj rasvjetnoj funkciji ili ih ostaviti da i dalje nagrđuju izgled grada kao simboli našeg nemara i neukusa.